

Izabela Lewandowska

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztyn

Niematerialne dziedzictwo Warmii i możliwości jego ochrony

Streszczenie: Artykuł prezentuje wartości, jakie tkwią w niematerialnym dziedzictwie kulturowym regionu Warmii. W 2011 r. Polska podpisała konwencję UNESCO o ochronie niematerialnego dziedzictwa kulturowego, a w 2016 r. gwara warmińska jako nośnik tradycji ustnych została wpisana na krajową listę tego dziedzictwa. Tekst ukazuje różne przejawy kultury ludowej, które występują na Warmii i zasługują na ochronę. Są to – oprócz gwary – pieśni, zwyczaje, sztuki widowiskowe, tradycyjne rzemiosło itp. Autorka przywołuje konkretną literaturę naukową i popularnonaukową, a także działające współcześnie zespoły ludowe, teatry amatorskie, działania kulturalne i społeczne, które kultywują tradycje i je upowszechniają. Daje także wskazówki, co zrobić, by wpisać dane zjawisko na krajową listę niematerialnego dziedzictwa kulturowego.

Słowa kluczowe: dziedzictwo, Warmia, konwencja UNESCO, tradycje ustne, sztuki widowiskowe, zwyczaje, wiedza o przyrodzie, rzemiosło tradycyjne

Dziedzictwo to majątek przejęty jako spadek; dobra kultury, nauki, sztuki itp. pozostawione przez poprzednie pokolenia. Mamy dziedzictwo chciane i niechciane, to, na którym nam zależy, i to, które odziedziczyliśmy, ale jest dla nas kłopotliwe. Było to szczególnie widoczne po II wojnie światowej na ziemiach zachodnich, gdy poniemiecka spuścizna kulturowa w postaci architektury, nazewnictwa, pomników – była Polakom obca. Dlatego tak ważne jest uwzględnienie w pojęciu „dziedzictwo” wartościowania. Socjologowie utożsamiają je z tradycją, czyli treściami i dobrami kulturowymi przekazywanymi w czasie i przestrzeni, podlegającymi społecznemu wartościowaniu. Kultywujemy zatem to, co uważamy za dobre, ważne, wartościowe, co chcemy, by przetrwało i by nasi następcy także to pielęgnowali¹.

---

¹ Literatury dotyczącej dziedzictwa kulturowego jest bardzo dużo, zob. prace ogólne np. A. Tomaszewski, *Ku nowej filozofii dziedzictwa*, Kraków 2012; *Dziedzictwo kulturowe w XXI wieku. Szanse i wyzwania*, red. M. Murzyn, J. Purchla; I. Lewandowska, *Dziedzictwo kulturowe – problemy terminologiczne, zakres pojęciowy, podejście badawcze*, w: *Róbcie teatr... Księga jubileuszowa ofiarowana Profesorowi Bohdanowi*

Po II wojnie światowej w ramach ONZ wyodrębniono instytucję o nazwie UNESCO, czyli Organizację Narodów Zjednoczonych do spraw Oświaty, Nauki i Kultury, która zajmuje się m.in. ustawodawstwem w zakresie ochrony dóbr kultury. Jako jedną z pierwszych uchwalono konwencję haską w 1954 r. o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego (w Polsce ratyfikowana w 1957 r.)². Następną to konwencja paryska z 1970 r. dotycząca środków zmierzających do zakazu i zapobiegania nielegalnemu przywozowi, wywozowi i przenoszeniu własności dóbr kultury (w Polsce ratyfikowana w 1974 r.)³ oraz w 1972 r. konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego (w Polsce ratyfikowana w 1976 r.)⁴. Na jej mocy ogłoszono listę światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, na którą do dnia dzisiejszego zostało wpisanych ponad tysiąc obiektów, z czego 15 z Polski⁵.

Polskie ustawodawstwo w zakresie ochrony dóbr kultury datuje się od okresu międzywojennego. W 1928 r. wyszło rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej o opiece nad zabytkami, które obowiązywało aż 20 lat po wojnie. Dopiero w 1962 r. wydano ustawę o ochronie dóbr kultury i o muzeach, którą w 2003 r. zmieniono na ustawę o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami⁶.

Zarówno powszechne, jak i polskie ustawodawstwo do początku XXI w. zajmowało się głównie dziedzictwem materialnym. Dopiero w 2003 r. w prawie międzynarodowym ogłoszono Konwencję UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Dwa lata później społeczność międzynarodowa przyjęła Konwencję UNESCO w sprawie ochrony i promowania form wyrazu kulturowego, którą Polska ratyfikowała w 2007 r.⁷ Konwencję o niematerialnym dziedzictwie kulturowym Polska ratyfikowała w 2010 r., jako 135 kraj na świecie i ostatni kraj w Europie; weszła ona w życie w roku 2011 r.⁸

Województwo warmińsko-mazurskie jako pierwsze wystąpiło z inicjatywami dotyczącymi ochrony dziedzictwa niematerialnego. Już w listopadzie 2009 r. marszałek woje-

Gluszcakowi, red. I. Grzesiak, A. Naruszewicz-Duchlińska, A. Staniszewski, Olsztyn 2007, s. 65–85; prace dotyczące Warmii i Mazur np. *Dziedzictwo kulturowe Warmii – Mazur – Powiśla. Stan zachowania, potencjały i problemy*, red. J. Wysocki, Olsztyn 2006; I. Lewandowska, *Trudne dziedzictwo ziemi. Warmia i Mazury 1945–1989*, Olsztyn 2012; też, *Dziedzictwo kulturowe Warmii*, „Wiadomości Historyczne” 2012, nr 1, s. 13–21; też, *Dziedzictwo kulturowe Warmii i Mazur jako przedmiot badań w ostatnim dziesięcioleciu*, „Przegląd Zachodni” 2007, nr 4, s. 194–214.

² Dziennik Ustaw 1957, nr 46, poz. 212.

³ Dziennik Ustaw 1974, nr 20, poz. 106.

⁴ Dziennik Ustaw 1976, nr 32, poz. 190.

⁵ Są to: Zespoły staromiejskie w Krakowie, Warszawie, Toruniu i Zamościu; Królewskie Kopalnie Soli w Wieliczce i Bochni; Puszcza Białowieska; Auschwitz-Bierkenau. Niemiecki nazistowski obóz koncentracyjny i zagłady; Zamek krzyżacki w Malborku; Kalwaria Zebrzydowska; Kościoły Pokoju w Jaworze i Świdnicy; Drewniane kościoły południowej Małopolski; Park Mużakowski nad Nysą; Hala Stulecia we Wrocławiu; Drewniane cerkwie regionu karpackiego; Kopalnia rud ołowiu, srebra i cynku w Tarnowskich Górach oraz system gospodarowania wodami podziemnymi.

⁶ Dziennik Ustaw 2003, nr 162, poz. 1568.

⁷ Dziennik Ustaw 2005, nr 215, poz. 1585.

⁸ Dziennik Ustaw 2011, nr 172, poz. 1018.

wództwa powołał swojego pełnomocnika ds. dziedzictwa niematerialnego, którym został artysta plastyk, prezes Stowarzyszenia Twórców Ludowych Waldemar Majcher. W roku 2010 i 2011 zorganizowano w Olsztynie dwie konferencje ogólnopolskie: „Ratyfikacja Konwencji UNESCO z 2003 roku o ochronie niematerialnego dziedzictwa kulturowego – szansą rozwoju regionalnego” oraz „Ochrona dziedzictwa kultury niematerialnej jako zadanie organów gmin i powiatów samorządowych”. Natomiast w sierpniu 2013 r. odbyła się dwudniowa międzynarodowa konferencja w Muzeum Budownictwa Ludowego – Park Etnograficzny w Olsztynku „Dobre praktyki w realizacji zadań związanych z Konwencją UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego z 2003 roku”, na której przedstawiciele różnych państw wypowiadali się o doświadczeniach w uzyskaniu wpisu własnych zjawisk w zakresie dziedzictwa niematerialnego na listy UNESCO.

W ramach Konwencji prowadzone są trzy odrębne listy:

1. Lista niematerialnego dziedzictwa kulturowego wymagającego pilnej ochrony – razem 47 zjawisk. Wymienić tu można np. w Chinach – Festiwal Noworoczny, projektowanie i budowa chińskich mostów łukowych, tradycyjne techniki włókiennicze; we Francji – tradycję śpiewu wielogłosowego na Korsyce; w Iranie – irańską opowieść dramatyczną; w Kirgistanie – sztukę kirgiskich opowiadaczy eposów; na Łotwie – przestrzeń kulturową Suiti; na Mali – rytuał wspólnego połowu ryb; w Mauretanii – epos mauretański; w Mongolii – sztukę kaligrafii; w Zjednoczonych Emiratach Arabskich – tradycyjną sztukę tkacką.
2. Lista reprezentatywna niematerialnego dziedzictwa kulturowego – w samej Europie ponad 100 zjawisk. Wymienić tu można np. na Cyprze – dietę śródziemnomorską (wpis wraz z Chorwacją, Hiszpanią, Grecją, Marokiem, Portugalią i Włochami); w Estonii – Festiwal pieśni i tańca Bałtyku (wpis wraz z Litwą i Łotwą); we Francji – sztukę tkania gobelinów oraz francuską tradycję biesiadną; w Hiszpanii – flamenco; na Litwie – sztukę rzeźbienia krzyży i ich symbolikę (wpis wraz z Łotwą); w Mołdawii – obrzęd bożonarodzeniowego kolędowania (wpis wraz z Rumunią); w Rosji – przestrzeń kulturową i kulturowy przekaz ustny starowierców Siemiejców; na Słowacji – fujarę i muzykę na ten instrument; w Węgrzech – sokolnictwo (wpis wraz z Arabią Saudyjską, Austrią, Belgią, Czechami, Hiszpanią, Katar, Maroko, Mongolią, Syrią i Zjednoczonymi Emiratami Arabskimi); we Włoszech – procesje z figurami.
3. Rejestr najlepszych praktyk w celu ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego – 19 praktyk w 14 krajach. Wymienić tu można np. w Belgii – program ochrony tradycyjnych gier Flandrii; w Boliwii – ochrona niematerialnego dziedzictwa kultury Ajmarów (wpis wraz z Chile i Peru); w Chinach – strategia kształcenia następnych pokoleń wykonawców sztuki lalkarskiej; w Hiszpanii – Centrum Kultury Tradycyjnej

w Pusol, rewitalizacja tradycyjnego sposobu wypalania wapna w Andaluzji; w Indonezji – program edukacji i szkolenia w zakresie indonezyjskiego batik w szkołach powszechnych; w Meksyku – centrum sztuki autochtonicznej i jego wkład w ratowanie niematerialnego dziedzictwa kulturowego Totonaków w Veracruz.

Niestety, Polska nie ma jeszcze żadnego wpisu na światową listę niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Od kilku lat funkcjonuje lista krajowa, która do dnia dzisiejszego liczy 37 wpisów. Pierwsza gala wręczenia certyfikatów potwierdzających wpis na listę miała miejsce w 2014 roku. Wówczas zostały wpisane (zapis według kolejności nadawania): Rusznikarstwo artystyczne i historyczne – wyroby według tradycyjnej szkoły cieszyńskiej, Szopkarstwo krakowskie, Pochód Lajkonika, Flisackie tradycje w Ulanowie oraz Procesja Bożego Ciała w Łowiczu. Podczas drugiej gali w 2016 roku uhonorowane wpisem zostały: Język esperanto jako nośnik kultury esperanckiej, Umiejętność wytwarzania instrumentu i gry na kozie, Hafciarstwo kaszubskie szkoły żukowskiej, Sokolnictwo – żywa tradycja, Polskie tańce narodowe, Uroczystości ku czci św. Rocha z błogosławieństwem zwierząt, Tradycyjna technika ludwisarska Felczyńskich w Taciszowie, Przywołówki dyngusowe w Szymborzu, Gwara warmińska jako nośnik tradycji ustnych, Zabawkarstwo żywiecko-suskie, Bartnictwo, Perebory – nadbużańskie tradycje tkackie. W roku 2017 do listy krajowej dołączyły: Krakowska koronka klockowa, Tradycje kulturowe Biskupizny, Kolędowanie Dziadów Noworocznych na Żywiecczyźnie, „Turki” grodziskie, Tradycje wytwarzania koronki koniakowskiej, Tradycyjny obrzęd weselny z Szamotuł i okolic, Tradycje dudziarskie w Wielkopolsce, Umiejętność wyplatania kosza „kablęcoka” w Lucimiu⁹.

Z województwa warmińsko-mazurskiego wpisem została uhonorowana tylko gwara warmińska. Należy podkreślić, iż jest to jedyna gwara wpisana na krajową listę UNESCO, mimo funkcjonowania w polskiej świadomości społecznej gwary śląskiej, kurpiowskiej czy góralskiej.

W myśl Konwencji (Art. 2.1.) niematerialne dziedzictwo kulturowe to „...praktyki, wyobrażenia, przekazy, wiedza i umiejętności – jak również związane z nimi instrumenty, przedmioty, artefakty i przestrzeń kulturowa – które wspólnoty, grupy i, w niektórych przypadkach, jednostki uznają za część własnego dziedzictwa kulturowego. To niematerialne dziedzictwo kulturowe, przekazywane z pokolenia na pokolenie, jest stale odtwarzane przez wspólnoty i grupy w relacji z ich otoczeniem, oddziaływaniem przyrody i ich historią oraz zapewnia im poczucie tożsamości i ciągłości, przyczyniając się w ten sposób do wzrostu poszanowania dla różnorodności kulturowej oraz ludzkiej kreatywności”. Bardzo ważne jest przy tym, aby to grupy i wspólnoty, a nie pojedyncze uświadomione

⁹ http://niematerialne.nid.pl/Dziedzictwo_niematerialne/Krajowa_inwentaryzacja/Krajowa_lista_NDK/ (dostęp 8 XII 2017 r.).

osoby, czyniły starania o wpisanie na wybraną listę UNESCO. Starania pojedynczego artysty czy naukowca nie mają tu racji bytu.

Art. 2.2 mówi nam, że niematerialne dziedzictwo kulturowe przejawia się w następujących dziedzinach: „a) tradycje i przekazy ustne, w tym język jako nośnik niematerialnego dziedzictwa kulturowego; b) sztuki widowiskowe; c) zwyczaje, rytuały i obrzędy świąteczne; d) wiedza o przyrodzie i praktyki dotyczące przyrody i wszechświata; e) umiejętności związane z rzemiosłem tradycyjnym”.

Kierując się tymi wyznacznikami starałam się znaleźć w historii, kulturze i współczesności Warmii te elementy tradycji, które nie znikły bezpowrotnie, ale udałoby się je jeszcze ochronić. Wiele w tym zakresie robiono już w latach poprzednich, dzisiaj także niektóre z tych elementów kultywuje się – raczej jako zabawę niż pokoleniowy przekaz.

Ad. a) Ustne tradycje i formy wyrazu na Warmii:

Najwięcej elementów dziedzictwa niematerialnego przetrwało w formie spisanych tradycji ustnych¹⁰. Są to zapisane i opublikowane bajki, baśnie i legendy, zbierane już od lat 50. XX wieku i publikowane aż do teraz¹¹. Większość z nich zawiera jedynie elementy gwarowe, a pisana była w formie spolszczonej. Natomiast gwara warmińska w czystej postaci jako nośnik niematerialnego dziedzictwa kulturowego występuje w publikacjach Edwarda Cyfusa¹² i Łukasza Rucha¹³. Dużą rolę w popularyzacji gwary spełniają elementarze gwary warmińskiej autorstwa Izabeli Lewandowskiej i Edwarda Cyfusa¹⁴, *Elementarz warmiński* obojga autorów¹⁵ oraz prowadzone od niedawna strony internetowe¹⁶.

¹⁰ Zob. ogólną charakterystykę w: T. Oracki, *Folklor ustny*, w: *Kultura ludowa Mazurów i Warmiaków*, red. J. Burszta, Wrocław 1976, s. 441–484.

¹¹ Zob. np. M. Zientara-Malewska, *Legendy dwóch rzek, Olsztyn 1955*; też, *Baśnie znad Łyny*, Warszawa 1970; też, *O różnych kłobukach, skarbach i zaklętych zamkach*, oprac. J. Chłosta, Olsztyn 2008; *Bajki Warmii i Mazur*, red. H. Koneczna, W. Pomianowska, Kraków 1956, *Kiermasz bajek*, posłowie W. Gębik, Warszawa 1957; *Nowy Kiermasz bajek*, Warszawa 1965; *Bajki warmińsko-mazurskie o diablach, kłobukach, smętkach i kolbogach*, Warszawa 1989; I. Kwinto, *Dar Królowej Róż. Zbiór baśni i legend z Warmii i Mazur*, Olsztyn 1970; też, *Legendy Warmii i Mazur*, Lidzbark Warmiński 2001; też, *Warmińskie legendy o Smętku i kłobukach*, Lidzbark Warmiński 2002; J. J. Rojek, *Figle i psoty Kłobuka niecnoty*, Olsztyn 2004; T. Brzeska-Smerek, *Podania, legendy i baśnie warmińskie*, w: *Dziedzictwo Warmii. Literatura i piśmiennictwo*, t. 2, red. S. Achremczyk, K. Orłowska-Wojczulanis, Olsztyn 2006, s. 71–105; *Antologia warmińska. Warmia w baśniach, podaniach i legendach*, wybór, oprac. i wstęp T. Brzeska-Smerek, Olsztyn 2011.

¹² Ponad 200 gawęd drukowanych w „Gazecie Olsztyńskiej” w latach 2003–2007, a także prace zwarte: *Po naszymu. Gawędy warmińskie* (wraz z kasetą magnetofonową), Olsztyn 2000; *Moja Warmia*, Dąbrówno 2012, *Warmińska saga. A życie toczy się dalej*, Dąbrówno 2014; *Gawędy warmińskie* (z płytą CD), [Warszawa 2017].

¹³ Gawędy od kilku lat drukowane w „Gazecie Dywickiej”, <http://gazetadywicka.eu/> (dostęp 2 III 2017 r.).

¹⁴ *Elementarz gwary warmińskiej. cz. 1: Rodzina, dom i zagroda, cz. 2: Wierzenia, zwyczaje i obrzędy, cz. 3: Cztery pory roku*, Barczewo 2012–2014 (do każdej książki jest płyta CD z nagraniem tekstami w gwarze).

¹⁵ I. Lewandowska, E. Cyfus, *Elementarz warmiński*, Olsztyn 2017.

¹⁶ <https://www.facebook.com/GwaraWarmińska/> (dostęp 2 XII 2017 r.).

Dla młodzieży zostały natomiast skierowane komiksy przedstawiające legendy warmińskie w tekstem polskim i gwarowym¹⁷.

Tradycje ludowe możemy znaleźć w reportażach i audycjach radiowych¹⁸ zawierających bajki, przysłowia, pieśni, opowieści wspomnieniowe i religijne. Autorami tych audycji (Małe Ojczyzny, Niedziela Odkrywców, Reportaż, Raz na ludowo, i in.) byli i są np. Maryna Okęcka-Bromkowa, Władysław Ogrodziński, Magdalena Szydłowska, Alicja Kulik, Robert Lesiński, Anna Minkiewicz-Zaręba. Powstało także kilkadziesiąt programów telewizyjnych, chociażby w dwóch cyklach: „Warnijo” Edwarda Cyfusa oraz „Portrety Warnijo” Wojciecha Ogrodzińskiego. Niestety, programy telewizyjne nie są ogólnie dostępne, aby je obejrzeć należy zwrócić się z pisemną prośbą do dyrekcji Telewizji Olsztyn.

W tej grupie mieszczą się też projekty dokumentacyjno-edukacyjne, w których utrwalono ustne wspomnienia mieszkańców Warmii, np. „Ostatni Warmiacy i Mazurzy” zrealizowany przez CEIK¹⁹ czy „Kresowiaci na Warmii i Mazurach” realizowany przez Muzeum Warmii i Mazur²⁰. Ten ostatni dotyczy ludności napływowej po II wojnie światowej, która wzbogaciła obecne dziedzictwo tego regionu.

Dużą rolę dokumentacyjną odgrywają filmy oświatowe realizowane przez różne telewizje, które można pogrupować w: 1) tematykę biograficzną, np. „Śladami twardej drogi” o Marii Zientarze-Malewskiej z 1984 r., „Idę do Ciebie, Mario...” o Władysławie Gębiku z 1988 r., 2) realizacje bajek i legend, np. „Legenda o Łynie” według baśni Ireny Kwintowej z 1994 r., „O warmińskim wietrze” według baśni Ireny Kwintowej i Klemensa Oleksika z 1994 r., „O wierzbowym diable, czarodziejskiej piszczałce i diabelskich skrzypcach: baśń warmińska” według Maryny Okęckiej-Bromkowej z 1996 r., 3) prezentację zwyczajów, np. film z 1971 r. Kiermasy (pieśni i obrzędy warmińskie) czy cykl filmów z 2008 r. Tańce: szot, pofajdok, biwat; Gwara warmińska; Skansen w Olsztynku; Tradycje bożonarodzeniowe na Warmii i Mazurach; Wielkanoc na Warmii²¹.

Do dziedzictwa niematerialnego zaliczyć też można tradycje muzyczne²², w tym wokalne, instrumentalne i taneczne. W swoim repertuarze ma je np. Zespół Pieśni

¹⁷ *Jek chłop labóndzia za bziółka wziół. Jak chłop labędzia za żonę wziół*, scenariusz M. Wakar, il. J. Gach, konsultacja gwarowa E. Cyfus, Olsztyn 2006; *Ło królu i szurku w czepku hurodzónam. O królu i chłopcu w czepku urodzonym*, tychże, Olsztyn 2007; *Skónd sia wziół wyspa Lalka na Łanskam Jeziorze. Skąd się wzięła wyspa Lalka na Jeziorze Łańskim*, tychże, Olsztyn 2009.

¹⁸ Dostępne na stronie Radia Olsztyn www.ro.com.pl w zakładce audycje.

¹⁹ <http://www.ceik.eu/ostatni-warmiacy-i-mazurzy.html> (dostęp 2 XII 2017 r.).

²⁰ K. Raińska, *Polacy z Kresów Wschodnich na Warmii i Mazurach. Wprowadzenie do wystawy*, Olsztyn 2011; strona projektu: <http://www.smok.hostil.pl/> (dostęp 2 XII 2017 r.).

²¹ Wszystkie dostępne są w zasobach Wojewódzkiej Biblioteki Pedagogicznej w Olsztynie, <http://j3.wmbp.olsztyn.pl/> (dostęp 2 III 2017 r.).

²² Zob. np. A. Pawlak, *Folklor muzyczny*, w: *Kultura ludowa Mazurów i Warmiaków...*, red. J. Bur-sata, Wrocław 1976, s. 485–502; *Muzyka na Warmii i Mazurach. Materiały z sesji naukowych 1983–1985*, red. J. Boehm, Olsztyn 1986; J. B. Lewandowski, K. D. Szatrawski, E. Cyfus, *Dni Dziedzictwa Warmii VII. Muzyka na Warmii*, Lidzbark Warmiński 2008; *Kultura muzyczna w perspektywie regionalnej i europejskiej. Studia i szkice*, red. K. D. Szatrawski, Barczewo 2014.

i Tańca „Warmia”, Zespół Pieśni i Tańca „Kortowo”, Zespół tańca ludowego „Perła Warmii”, Zespół regionalny „Węgojska Strużka”. W ostatnich latach gwara warmińska przeniknęła zarówno do muzyki poważnej, tu należy odnotować płytę z utworami Feliksa Nowowiejskiego²³, jak i do muzyki popularnej, chociażby zespołu Babsztyl²⁴ i Hoboud²⁵. Z muzyką łączą się tańce i stroje warmińskie. Wiele zespołów propaguje podstawowe tańce ludowe, jak biwat, kosejder, lowiska, szot, pofajdok, baran, szewc²⁶. Materiałem źródłowym zawierającym słowa, a w dużej mierze także nuty, ludowych piosenek z regionu Warmii i Mazur są książki w opracowaniu Władysława Gębika²⁷, Maryny Okęckiej-Bromkowej²⁸ oraz Barbary Krzyżaniak, Aleksandra Pawlaka i Ludwika Bielawskiego²⁹.

Ad. b) Sztuki widowiskowe:

Na Warmii tylko nieliczne organizacje pozarządowe opracowały i wdrażają autorskie sztuki widowiskowe. Jest to z pewnością Teatr wiejski Węgajty³⁰, który z tradycyjnych form warmińskich przedstawia „Kolędowanie” oraz „Zapusty”. Scenariusz występów w widowisku „Kolędowanie” obejmuje nie tylko wykonanie kolęd, ale też scenki w tradycyjnych maskach warmińskich: szemla (warmińskiego białego konia) i kozy. W kolędniczym chodzeniu po wsiach i straszaniu maskami artyści z Węgajt widzą powrót do najstarszych popularnych form parateatralnych. Natomiast w „Zapustach”, tzw. ostatkach bardzo widoczne jest nawiązanie do tradycji ludowej: pojawienie się maskary bociana, szemla, kozy, a także muzyka, wygrywana na akordeonie, klawercie i bębnie, a wykorzystująca tradycyjne melodie i stare pieśni.

Od kilkunastu lat na granicy Warmii i Mazur we wsi Bałdy, 2 km od Butryn odbywa się corocznie w pierwszą sobotę lipca religijna sztuka widowiskowa nawiązująca do staropolskiego powitania biskupa warmińskiego przekraczającego granice swojej diecezji. W czasach nowożytnych, kiedy Warmia należała do Polski, nowo mianowani przez króla polskiego biskupi warmińscy udawali się traktem królewskim prowadzącym z Warsza-

²³ Płyta: *F. Nowowiejski. 25 polskich pieśni ludowych z Warmii. Op. 28 (nr 1)*, Olsztyn 2007.

²⁴ Płyta: *Stoji loset kele drogi*, Olsztyn 2010.

²⁵ Płyta: *Wskrzeszenie Hobouda*, Olsztyn 2009.

²⁶ Zob. ogólną charakterystykę: M. Drabecka, *Taniec ludowy*, w: *Kultura ludowa Mazurów i Warmiaków...*, s. 503–511. Szczegółowy opis wraz z muzyką, krokami i układem tanecznym w: M. Krupiński, *Tradycje taneczne regionu Warmii i Mazur. Systematyka taneczna wybranych pozycji repertuarowych. Podręcznik metodyczny nie tylko dla pedagogów szkolno-wychowawczych, animatorów ośrodków kultury i instruktorów formacji tanecznych*, Olsztyn 2015.

²⁷ W. Gębik, *Pieśni ludowe Mazur i Warmii*, Olsztyn 1952.

²⁸ *Śpiewa wiatr od jezior. Pieśni ludowe Warmii i Mazur*, zebrała i opracowała M. Okęcka-Bromkowa, Warszawa 1966.

²⁹ Seria: „Polska pieśń i muzyka ludowa. Źródła i materiały”. *Warmia i Mazury*, cz. 1: *Pieśni doroczne i weselne*, cz. 2: *Pieśni balladowe i społeczne*, cz. 3: *Pieśni zalotne i miłosne*, cz. 4: *Pieśni rodzinne i taneczne*, cz. 5: *Pieśni religijne i popularne*, oprac. B. Krzyżaniak, A. Pawlak, L. Bielawski, Warszawa 2002.

³⁰ <http://www.teatrwegajty.art.pl/> (dostęp 2 XII 2017 r.)

wy przez Nidzicę, Butryny, Olsztyn, Jeziorany do stolicy biskupstwa – Lidzbarka Warmińskiego³¹. Obecnie w Butrynach odprawiana jest uroczysta msza święta, a następnie goście udają się bryczkami do Bałd na inscenizację wjazdu biskupa warmińskiego przez symboliczne Wrota Warmii; po oficjalnych uroczystościach następuje tradycyjny kiermasz tradycji, dialogu i zabawy.

Ad. c) Zwyczaje, rytuały i obrzędy świąteczne:

W ostatnich kilkudziesięciu latach powstało kilka prac naukowych i popularnych na temat zwyczajów i obrzędów na Warmii³², ale, niestety, bardzo mało kultywuje się tych zwyczajów. Są one zazwyczaj związane z tradycją katolicką i przeważają tu odpusty i pielgrzymki. Ciągłe żywe są losiery do Gietrzwałdu, Barczewa czy Bartąga³³. Do zwyczajów bożonarodzeniowych należy chodzenie z szemlem, po rogołach, z kozą, babą, śmiercią, bocianem, co starają się reaktywować stowarzyszenia lokalne, np. Nasze Gady. W Biskupcu natomiast odbywa się co roku przegląd grup kołędujących, ale ma formę raczej konkursu niż żywej tradycji.

Ad. d) Wiedza o przyrodzie i praktyki dotyczące przyrody i wszechświata:

Kultywowanie wiedzy i praktyk dotyczących przyrody na Warmii także jest niske. Nie ma tu wróżenia w noc sylwestrową ani przepowiedni z tzw. dwunastek, czyli dni między Bożym Narodzeniem a Trzema Królami, nie zapala się już gromnic w oknach w czasie burzy. Niektóre elementy przedostają się jednak do naszej świadomości, jak na przykład odrębność kulturowej przestrzeni – świadomość granic Warmii czy tradycyjny pejzaż wsi z kapliczkami i przydrożnymi krzyżami, tradycyjnym budownictwem sakralnym i świeckim. Godna pochwały jest inicjatywa Powiatu Olsztyńskiego, który od kilku lat przy drogach na granicach historycznej Warmii stawia tablice uświadamiające przejezdnym, gdzie zaczyna i gdzie kończy się ta kraina. W obiegu turystycznym są też mapy województwa z zaznaczonymi granicami Warmii. Tradycyjny pejzaż wsi jak najbardziej zasługuje na ochronę międzynarodową. Są to średniowieczne układy – ulicówka i okrężnica, domy z bali drewnianych lub z czerwonej cegły i dachy z czerwonej dachówki, budowanie zagród wzdłuż brzegów jeziora (np. Dorotowo) lub pod ścianą lasu (np. Nowe Kawkowo), mały kościółek w prawie każdej katolickiej wiosce z cmentarzem parafialnym i oczywiście kapliczki oraz krzyże stawiane przy

³¹ I. Lewandowska, *Trakt Biskupi na Warmię. Dziedzictwo kulturowe gminy Purda*, „Siedlisko. Dziedzictwo kulturowe i tożsamość społeczności na Ziemiach Zachodnich i Północnych” 2009, nr 6, s. 22–28.

³² Zob. np. A. Szyfer, *Zwyczaje, obrzędy i wierzenia Mazurów i Warmiaków*, Olsztyn 1968; też, *Tradycyjna astronomia i meteorologia ludowa na Mazurach, Warmii i Kurpiach i jej współczesne przeobrażenia*, Olsztyn 1969; J. Chłosta, *Doroczne zwyczaje i obrzędy na Warmii*, Olsztyn 2009.

³³ Szeroko omówił tę tradycję w pracy naukowej J. Hochleitner, *Warmińskie losiery. Studium lokalnego pielgrzymowania*, Olsztyn 2013.

kościółach, na prywatnych posesjach, na rozstaju dróg. Ogromna liczba kapliczek na Warmii (udokumentowanych jest 1333) czyni ją wyjątkową właśnie pod względem charakterystycznej przestrzeni³⁴.

Ad. e) Wiedza i umiejętności związane z rzemiosłem tradycyjnym:

Tradycyjne rzemiosło na Warmii, ale też w innych regionach Polski, umarło w latach 70. XX wieku, kiedy to do powszechnego użycia na wsi weszła masowa produkcja elementów budownictwa, mebli, sprzętów gospodarstwa domowego. Z czasem wycofano też z edukacji szkolnej kształcenie zawodowe, szczególnie w tradycyjnych rzemiosłach. Być może wróci to zagadnienie do edukacji po reformie 2017 r. Dopiero od niedawna zapomniane tradycje zaczynają odżywać, ale czy uda się je reaktywować? Od kilku lat zaczyna być modna archeologia żywa, czyli wyrabianie różnych sprzętów na oczach widzów i zachęcanie ich do spróbowania. Tak się dzieje np. na festynie archeologicznym w Gadach, na Kiermasie w Bałdach, na Dniach Jakubowych w Olsztynie, gdzie na kole garncarskim toczy się garnki, plecie się krajki, czasami tka się na krosnach, struga rzeźby ludowe³⁵.

Przykładem tradycyjnego rzemiosła jest kaflarstwo warmińskie. Jego przedstawicielem od czterdziestu lat jest Józef Borys, początkowo mający swoją pracownię w Reszlu, a obecnie w Olsztynie. O tym, że jest to tradycja wciąż żywa świadczy zakładanie nowych kaflarni, np. Kaflarni Warmińskiej Eleonory Toś w Marcinkowie. Drugim rzemiosłem, a raczej sztuką ludową jest szycie tradycyjnych strojów ludowych, a przede wszystkim wyrób czepców, wyszywanych często złotą lub jedwabną nicią. Przykładem mogą być tu czepce Krystyny Tarnackiej, członkiń Stowarzyszenia Nasze Gady czy zespołu Węgojska Strużka. Żywe są tradycje budownictwa warmińskiego widoczne w zachowanej architekturze³⁶, a także w nowych projektach. Od kilku lat do tradycyjnego budownictwa nawiązuje architekt Tomasz Lela, dzięki któremu nowe funkcjonalne budynki doskonale wpisują się w tradycyjny warmiński krajobraz³⁷.

Powyżej wymieniłam jedynie niektóre zjawiska z tradycyjnej kultury ludowej, które mogą być zaliczone do niematerialnego dziedzictwa Warmii, o ile będą przez społeczność

³⁴ Na temat kapliczek warmińskich powstało wiele artykułów i kilka prac zwartych, np. J. Hochleitner, *Kapliczki Warmii południowej. Przyrodne obiekty kultu jako element ludowego systemu komunikacji*, Olsztyn 2004; S. Kuprjaniuk, I. Liżewska, *Warmińskie kapliczki*, Olsztyn 2012; S. Kuprjaniuk, *Mala architektura sakralna na Warmii do 1945 roku ze szczególnym uwzględnieniem kapliczek*, Olsztyn 2016.

³⁵ Te i inne formy kultury tradycyjnej scharakteryzowane są w książce: *Nasze dziedzictwo kulturowe*, cz. 1, red. W. Majcher, Olsztyn 2014.

³⁶ Zob. np. M. Bartoś, B. Zalewska, *Architektura w krajobrazie wiejskim Warmii i Mazur*, Olsztyn 2003; I. Liżewska, *Tradycyjne budownictwo wiejskie na Warmii i Mazurach*, Olsztyn 2007.

³⁷ T. Lela, *Tożsamość regionu – współczesna architektura Warmii i Mazur*, Olsztyn 2008; tegoż, *Spoglądając wstecz – współczesna architektura Warmii i Mazur*, Olsztyn 2009; tegoż, *Z duchem czasu – współczesna architektura Warmii i Mazur*, Olsztyn 2013.

stwo kultywowane i pozytywnie wartościowane. Aby wpisać dany element na listę dziedzictwa niematerialnego UNESCO należy spełnić kilka warunków i przejść kilka etapów. Po pierwsze, należy uświadomić społeczeństwo poprzez spotkania informacyjno-warsztatowe, organizowane przez Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Stowarzyszenie Twórców Ludowych, Narodowy Instytut Dziedzictwa, uniwersytety, domy kultury, biblioteki, szkoły, a także inne instytucje nauki, kultury i oświaty w regionie. Drugim warunkiem jest zaistnienie na arenie ogólnokrajowej poprzez wpisanie na listę regionalną (na terenie województwa), a dopiero później do krajowego rejestru. Aby to uczynić, należy zaproponować program upowszechniania, edukowania i promowania oraz przeprowadzić konsultacje społeczne, by wszyscy potencjalni zainteresowani („nosiciele” danej tradycji) mieli możliwość wypowiedzenia się w kwestii planów ochrony swoich praktyk, a tym samym partycypowania w życiu społeczności.

W tym celu konieczne wydaje się wzmoczenie badań naukowych nad dziedzictwem niematerialnym, utworzenie Archiwum Historii Mówionej Polski Północno-Wschodniej, w którym gromadzono by wszelkie przejawy ustnej tradycji i historii³⁸, większa popularyzacja tych zagadnień w społeczeństwie regionu, a także pomoc fachowców w dokonaniu wpisu na światową listę ochrony dziedzictwa niematerialnego.

Zdaję sobie sprawę, że nie wszystkie przejawy kultywowania tradycji są mi znane. Wyrażam jednak nadzieję, że wspólne działania osób zainteresowanych powyższą tematyką pomogą w uświadomieniu naszego społeczeństwa, jakie wartości tkwią w kulturze warmińskiego regionu.

Bibliografia

- Antologia warmińska. Warmia w baśniach, podaniach i legendach*, wybór, oprac. i wstęp T. Brzeska-Smerek, Olsztyn 2011.
- Bajki Warmii i Mazur*, red. H. Koneczna, W. Pomianowska, Kraków 1956.
- Bajki warmińsko-mazurskie o diablach, kłobukach, smętkach i kołbogach*, pr. zbior., Warszawa 1989.
- Bartoś M., Zalewska B., *Architektura w krajobrazie wiejskim Warmii i Mazur*, Olsztyn 2003.
- Brzeska-Smerek T., *Podania, legendy i baśnie warmińskie*, w: *Dziedzictwo Warmii. Literatura i piśmiennictwo*, t. 2, red. S. Achremczyk, K. Orłowska-Wojczulanis, Olsztyn 2006.
- Chłosta J., *Doroczne zwyczaje i obrzędy na Warmii*, Olsztyn 2009.
- Cyfus E., *Gawędy warmińskie* (z płytą CD), [Warszawa 2017].
- Cyfus E., *Moja Warmia*, Dąbrówno 2012.
- Cyfus E., *Po naszymu. Gawędy warmińskie* (wraz z kasetą magnetofonową), Olsztyn 2000.
- Cyfus E., *Warmińska saga. A życie toczy się dalej*, Dąbrówno 2014.

³⁸ I. Lewandowska, *O potrzebie powołania Archiwum Historii Mówionej Polski Północno-Wschodniej w Olsztynie*, „Wrocławski Rocznik Historii Mówionej” t. 5, 2015, s. 309–321.

- Dziedzictwo kulturowe w XXI wieku. Szanse i wyzwania*, red. M. Murzyn, J. Purchla, Kraków 2007.
- Dziedzictwo kulturowe Warmii – Mazur – Powiśla. Stan zachowania, potencjały i problemy*, red. J. Wysocki, Olsztyn 2006.
- Feliks Nowowiejski. *25 polskich pieśni ludowych z Warmii. Op. 28 (nr 1)*, Olsztyn 2007 (płyta CD).
- Gębik W., *Pieśni ludowe Mazur i Warmii*, Olsztyn 1952.
- Hochleitner J., *Kapliczki Warmii południowej. Przyrodne obiekty kultu jako element ludowego systemu komunikacji*, Olsztyn 2004.
- Hochleitner J., *Warmińskie tosiery. Studium lokalnego pielgrzymowania*, Olsztyn 2013.
- Jek chłop labóndzia za bziółka wziół. Jak chłop łabędzia za żonę wziął*, scenariusz M. Wakar, il. J. Gach, konsultacja gwarowa E. Cyfus, Olsztyn 2006.
- Kiermasz bajek*, posłowie W. Gębik, Warszawa 1957.
- Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, Dziennik Ustaw 2011, nr 172, poz. 1018.
- Krupiński M., *Tradycje taneczne regionu Warmii i Mazur. Systematyka taneczna wybranych pozycji repertuarowych. Podręcznik metodyczny nie tylko dla pedagogów szkolno-wychowawczych, animatorów ośrodków kultury i instruktorów formacji tanecznych*, Olsztyn 2015.
- Kultura muzyczna w perspektywie regionalnej i europejskiej. Studia i szkice*, red. K. D. Szatrawski, Barczewo 2014.
- Kuprjaniuk S., Liżewska I., *Warmińskie kapliczki*, Olsztyn 2012.
- Kuprjaniuk S., *Mała architektura sakralna na Warmii do 1945 roku ze szczególnym uwzględnieniem kapliczek*, Olsztyn 2016.
- Kwinto I., *Dar Królowej Róż. Zbiór baśni i legend z Warmii i Mazur*, Olsztyn 1970.
- Kwinto I., *Legends Warmii i Mazur*, Lidzbark Warmiński 2001.
- Kwinto I., *Warmińskie legendy o Smętku i kłobukach*, Lidzbark Warmiński 2002.
- Lela T., *Spoglądając wstecz – współczesna architektura Warmii i Mazur*, Olsztyn 2009.
- Lela T., *Tożsamość regionu – współczesna architektura Warmii i Mazur*, Olsztyn 2008.
- Lela T., *Z duchem czasu – współczesna architektura Warmii i Mazur*, Olsztyn 2013.
- Lewandowska I., *O potrzebie powołania Archiwum Historii Mówionej Polski Północno-Wschodniej w Olsztynie*, „Wrocławski Rocznik Historii Mówionej” t. 5, 2015.
- Lewandowska I., Cyfus E., *Elementarz warmiński*, Olsztyn 2017.
- Lewandowska I., *Dziedzictwo kulturowe – problemy terminologiczne, zakres pojęciowy, podejście badawcze*, w: *Róbcie teatr... Księga jubileuszowa ofiarowana Profesorowi Bohdanowi Głuszczakowi*, red. I. Grzesiak, A. Naruszewicz-Duchlińska, A. Staniszewski, Olsztyn 2007.
- Lewandowska I., *Dziedzictwo kulturowe Warmii i Mazur jako przedmiot badań w ostatnim dziesięcioleciu*, „Przegląd Zachodni” 2007, nr 4.
- Lewandowska I., *Dziedzictwo kulturowe Warmii*, „Wiadomości Historyczne” 2012, nr 1.
- Lewandowska I., *Trakt Biskupi na Warmię. Dziedzictwo kulturowe gminy Purda*, „Siedlisko. Dziedzictwo kulturowe i tożsamość społeczności na Ziemiach Zachodnich i Północnych” 2009, nr 6.

- Lewandowska I., *Trudne dziedzictwo ziemi. Warmia i Mazury 1945–1989*, Olsztyn 2012.
- Lewandowski J. B., Szatrawski K. D., Cyfus E., *Dni Dziedzictwa Warmii VII. Muzyka na Warmii*, Lidzbark Warmiński 2008.
- Liżewska I., *Tradycyjne budownictwo wiejskie na Warmii i Mazurach*, Olsztyn 2007.
- Ło królu i szurku w czepku łurodzónam. O królu i chłopcu w czepku urodzonym*, scenariusz M. Wakar, il. J. Gach, konsultacja gwarowa E. Cyfus, Olsztyn 2007.
- Muzyka na Warmii i Mazurach. Materiały z sesji naukowych 1983–1985*, red. J. Boehm, Olsztyn 1986.
- Nasze dziedzictwo kulturowe*, cz. 1, red. W. Majcher, Olsztyn 2014.
- Kultura ludowa Mazurów i Warmiaków*, red. J. Burszta, Wrocław 1976.
- Raińska K., *Polacy z Kresów Wschodnich na Warmii i Mazurach. Wprowadzenie do wystawy*, Olsztyn 2011.
- Rojek J. J., *Figle i psoty kłobuka niecnoty*, Olsztyn 2004.
- Polska pieśń i muzyka ludowa. Źródła i materiały. Warmia i Mazury*, cz. 1: *Pieśni doroczne i weselne*, cz. 2: *Pieśni balladowe i społeczne*, cz. 3: *Pieśni zalotne i miłosne*, cz. 4: *Pieśni rodzinne i taneczne*, cz. 5: *Pieśni religijne i popularne*, oprac. B. Krzyżaniak, A. Pawlak, L. Bielawski, Warszawa 2002.
- Skónd sia wzięła wyspa Lalka na Łanskam Jeziorze. Skąd się wzięła wyspa Lalka na Jeziorze Łańskim*, scenariusz M. Wakar, il. J. Gach, konsultacja gwarowa E. Cyfus, Olsztyn 2009.
- Stoji łoset kele drogi*, Zespół Babsztyl, Olsztyn 2010 (płyta CD).
- Szyfer A., *Tradycyjna astronomia i meteorologia ludowa na Mazurach, Warmii i Kurpiach i jej współczesne przeobrażenia*, Olsztyn 1969.
- Szyfer A., *Zwyczaj, obrzędy i wierzenia Mazurów i Warmiaków*, Olsztyn 1968.
- Śpiewa wiatr od jezior. Pieśni ludowe Warmii i Mazur*, zebrała i opracowała M. Okęcka-Bromkowa, Warszawa 1966.
- Tomaszewski A., *Ku nowej filozofii dziedzictwa*, Kraków 2012.
- Wskrzeszenie Hobouda*, Zespół Hoboud, Olsztyn 2009 (płyta CD).
- Zientara-Malewska M., *Baśnie znad Łyny*, Warszawa 1970.
- Zientara-Malewska M., *Legendy dwóch rzek*, Olsztyn 1955.
- Zientara-Malewska M., *O różnych kłobukach, skarbach i zaklętych zamkach*, oprac. J. Chłosta, Olsztyn 2008.

Netografia

- <http://gazetadywicka.eu/>
- <http://www.ceik.eu/ostatni-warmiacy-i-mazurzy.html>
- <http://www.teatrwegajty.art.pl/>
- <https://www.facebook.com/GwaraWarminska/>

Intangible heritage of Warmia and its preservation

Summary: The article discusses the most valuable aspects of the intangible cultural heritage of the Region of Warmia. In 2011, Poland signed the UNESCO Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, and in 2016, the Warmian dialect was placed on the Polish Intangible Cultural Heritage List as a carrier of oral tradition. The article discusses various forms of folk culture that deserve protection in Warmia, including the local dialect, folk songs, performance arts, and traditional arts and crafts. Folk ensembles, amateur theaters, cultural and community projects that preserve and popularize local traditions are discussed with numerous references to scientific and popular-scientific literature. The article also describes the formal requirements for placing cultural artefacts and phenomena on the National List of Intangible Cultural Heritage.

Keywords: heritage, Warmia, UNESCO convention, oral tradition, performance arts, customs, nature studies, traditional arts and crafts